

Webrecensie BMGN 126:2 (2011)

Buys, Ruben, *De kunst van het weldenken. Lekenfilosofie en volkstalig rationalisme in de Nederlanden (1550-1600)* (Dissertatie Rotterdam 2009, Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009, 311 blz., ISBN 978 90 8964 143 4).

Met het boekje *De constantia* van 1584 schreef de Leidse hoogleraar Justus Lipsius een uiterst populair boekje in het Latijn. Deze bestseller deed het ook in allerlei volkstalen goed. Nog in hetzelfde jaar publiceerde de beroemde Antwerpse drukker Plantijn een Nederlandse editie, vertaald door zijn schoonzoon, Jan Moerentopf. Het boekje beschreef een geschikte houding van ‘standvastigheid’, in de stoïcijnse zin van je niet van de wijs laten brengen, te midden van allerlei ramspoed. En ramspoed zagen Lipsius en zijn lezers voldoende. De Opstand was uitgebroken, religieuze en politieke tegenstellingen hadden zich verscherpt, en de inquisitie had ketters op de brandstapel gebracht. In die ellende, zo houdt de wijze humanistische kanunnik Carolus Langius Lipsius in een dialoog voor – geheel in de trant van de dialogen van Cicero is *De constantia* gesitueerd in het verleden, 1572 – ‘en moet ghy u Vaderlandt niet verlaten, maer veel eer u begeerlijckheden, ende u herte alsoo onderrichten ende bevestigen, dat ghy mocht geherust wesen int midden van alle beroerten, ende peys vinden int midden der wapenen’ (18). Dit voorbeeld toont hoe zestiende-eeuwers, zowel intellectuelen als ‘gewoon’ geletterden die alleen Nederlands lazen, omgingen met de wereldproblematiek. Ze wilden hun eigen visie en houding wijzigen, om met de moeilijke tijden om te kunnen gaan. Ze maakten gebruik van de rede, het grootste ‘cieraat’ dat God de mens had gegeven, om met een filosofie van redelijkheid de omstandigheden te lijf te kunnen gaan. In zijn proefschrift waarmee hij de Praemium Erasmianum Studieprijz heeft gewonnen, analyseert Ruben Buys deze lekenfilosofie. Zonder het heel expliciet te zeggen, bedoelt Buys met leken hier niet de niet-geestelijken, maar de niet-intellectuelen: burgers en stadsbewoners. Dat die toch een vrij goede scholing gehad moeten hebben om teksten in het Nederlands te kunnen lezen, werpt de vraag op hoe ‘leek’ een leek was.

Het vertrekpunt van deze studie is het werk van de Amsterdammer Dirck Volckertsz Coornhert (1522-1590). Buys begint met een historisch overzicht

van lekenfilosofie in de Lage Landen dat terugvoert via de rederijders tot de dertiende-eeuwse Jacob van Maerlant. In al die geschriften blijkt de rede een belangrijke rol te spelen. Vervolgens komen contemporaine ideeën uit de tweede helft van de zestiende eeuw aan de orde, zoals de Antwerpse vertaler Marcus Antonius Gillis, de Haarlemse rederijder en bontwerker Louris Jansz, de Amsterdammer Hendrik Laurensz Spiegel. Al deze literatoren verkondigden op de één of andere manier een rationalistische filosofie. Uiteraard komt ook de Oudheid aan bod. Daar lagen vele wortels van de filosofie, en zo ook van deze vorm van rationalisme – op te vatten als een manier van denken waarin de menselijke rede een doorslaggevende rol speelt (24) – die te vinden was in Stoa, platonisme, aristotelisme en epicureïsme. Buys bespreekt deze filosofieën, geheel terecht, vanuit laat-zestiende-eeuws perspectief.

Men zou zich kunnen afvragen hoe deze rationaliteit zich verhoudt tot de religieuze hervormingen die over de Nederlanden kwamen. Waren spiritualisten en sacramentariërs ook ‘angehaucht’ door deze manier van denken? En hoe zit het met het calvinisme? Of kan men zeggen dat de ideeën van deze religieuze stromingen het ratio-begrip beïnvloedden? Ook dit soort vragen behandelt Buys in zijn grondige en vlot geschreven studie. Voor wat betreft de niet-katholieke stromingen moest de rede worden ingezet bij de schriftuitleg. Het spiritualisme was een stroming met veel aanhangers in de Nederlanden. Spiritualisten geloofden in de onmiddellijke werking van de Heilige Geest. In deze levens- en geloofsvisie doorloopt de mens vier stadia: 1 het besef dat zijn ziel goddelijk is (niet alleen een christelijke, maar ook een stoïsche gedachte); 2 de val van de ziel naar het aardse (de ‘zondeval’); 3 het doorbreken van die gerichtheid op de wereld (‘bekering’, zowel in christendom als Stoa in de vorm van apatheia aanwezig); 4 de terugkeer tot God (ook hier weer christelijk, platonisch, en stoïsch – de terugkeer van de ziel naar zijn goddelijke oorsprong). Maar de verschillen tussen anti-intellectualistisch spiritualisme en een rationalistische lekenfilosofie à la Coornhert zijn toch ook heel groot. Coornhert als humanist ‘zet het spiritualistische gedachtengoed in een intellectualistisch daglicht’ (229). Zo komt hij enigszins in de buurt van een rationalistische, oecumenische en universele natuurgodsdienst (240). In het religieuze hoofdstuk voelt Buys zich het minst thuis, omdat een aantal begrippen en concepten wat in het vage blijven. Maar dat is waarschijnlijk ook Buys’ opzet. Hij wil de lekenfilosofie vooral zien als maatschappelijk verschijnsel, en onderzoekt het als zodanig. Vandaar dat hij concludeert dat de religieuze verdeeldheid het hoofd kon

worden geboden met een rationaliserende interpretatie van het spiritualistische gedachtegoed (248). Deze rationaliserende benadering kon ook een uitweg bieden uit de maatschappelijke verdeeldheid en leiden tot een zekere tolerantie. Tolerantie bood de mogelijkheid om met de intellectuele verdeeldheid om te gaan. Het zou trouwens goed kunnen zijn dat sprekend over verdeeldheid de vroeg-eenentwintigste-eeuwse auteur Buys het zowel over de toenmalige als over de huidige postmoderne verdeeldheid heeft. Het is begrijpelijk dat in een dergelijke studie het intellectuele humanisme wat ondersneeuwt, maar zo blijft de belangrijke positie van de humanisten als bemiddelaars tussen oudheid en (vroeg-)renaissance ook enigszins onderbelicht. Dit is een aandachtspunt voor nader onderzoek: hoe belangrijk was de bemiddelende rol van de humanisten? Als we weten dat er levendige contacten bestonden tussen hen en bijvoorbeeld rederijkers; dat alle notabelen van een stad de Latijnse school hadden doorlopen en in contact waren gekomen met het humanisme; dat de rederijkers zich zagen als volkstalige beschavende tegenhangers van de humanisten, dan had wellicht zelfs een apart hoofdstuk niet misstaan. Maar nogmaals, deze weldoordachte studie gaat er zeker niet aan voorbij, deze recensent zou liever een ander accent hebben gelegd. Natuurlijk blijven er nog meer vrome wensen over die de omvang van een proefschrift te boven zouden gaan: het zou bijvoorbeeld mooi zijn zo'n onderzoek in Europees perspectief te zetten.

In elk geval draagt deze studie bij aan een beter begrip van Nederlandstalige filosofie van de late middeleeuwen en de vroege renaissance (hier gebruik ik bewust deze term) die als vroegmoderne tijd vormend is geweest voor later eeuwen. Tussen de regels door proef ik een zekere (onbewuste) hang terug naar deze op redelijke gronden gebaseerde lekenfilosofie met een diep vertrouwen in de verbeterbaarheid van de mens: 'Sterft dan tquaet, leeft het goed, vildy niet bederven'.

Jan Bloemendal, Huygens ING - KNAW en Universiteit van Amsterdam

Webrecensie BMGN – LCHR 126:4 (2011)

Dam, Peter van, ***Religion und Zivilgesellschaft. Christliche Traditionen in der niederländischen und deutschen Arbeiterbewegung (1945-1980)***

(Zivilgesellschaftliche Verständigungsprozesse vom 19. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Deutschland und die Niederlande im Vergleich 2; Münster [etc.]: Waxmann, 2010, 332 blz., ISBN 978 3 8309 2315 2).

De stad Münster in het Duitse Noordrijn-Westfalen is een bolwerk van eigentijdse Duits-Nederlandse betrekkingen. Zo herbergt hij het hoofdkwartier van het Eerste Duits-Nederlandse Legerkorps, terwijl de Westfälische Wilhelms-Universität er, naast het Institut für Niederländische Philologie, onderdak biedt aan het Zentrum für Niederlande-Studien. Dit centrum is de enige universitaire instelling in Duitsland die zich in onderwijs en onderzoek stelselmatig met de Nederlanden en de Duits-Nederlandse relaties bezighoudt. Met vruchtbare resultaten, getuige de serie ‘Niederlande-Studien’, die inmiddels meer dan vijftig titels telt.

Als aparte subserie van deze reeks verschijnen sinds kort publicaties over het thema, waarop het centrum zich de laatste jaren speciaal heeft gericht: ‘Zivilgesellschaftliche Verständigungsprozesse vom 19. Jahrhundert bis zur Gegenwart - Deutschland und die Niederlande im Vergleich’. De hier besproken studie, waarop de Nederlandse historicus Peter van Dam in 2010 in Münster promoveerde, is het tweede deel uit deze subserie.

In zijn voorwoord schrijft Van Dam dat hij bij de aanvang van zijn onderzoek naar de rol van religie bij de vorming en/of instandhouding van arbeidersorganisaties in het naoorlogse Nederland en Duitsland vervuld was van reserves omtrent het sleutelbegrip *Zivilgesellschaft* waarmee hij in het kader van het onderzoeksproject geacht werd te werken. Hij had weinig op met de normatieve lading die dit begrip veelal had gekregen. Gaandeweg ontdekte hij echter dat het, mits gehanteerd als waarde vrije,